

GEÇ ORTAÇAĞ AVRUPA TARİHÇİLİĞİNDE GERİLEME PARADİGMASI:
SOSYO-EKONOMİK VE SİYASAL TARİHÇİLİK AÇISINDAN GENEL BİR
DEĞERLENDİRME

Fatih DURGUN*

Öz: Bu çalışma Geç Ortaçağ tarihi kavramının Avrupa tarihçiliğinde nasıl algılandığı ve tanımlandığı üzerinde durmaktadır. Ortaçağ tarihçiliğinin kurumsallaşması ve tarih disiplini içinde bir dönemin alt alanlara bölümlenmesi neticesinde Ortaçağ tarihi de üç parçaya ayrılarak araştırma nesnesi haline getirilmiştir. Ayrıştırma ölçütleri tarihçilik geleneklerine ve ideolojik motivasyonlara göre değişiklik göstermekle birlikte Erken, Yüksek ve Geç Ortaçağ dönemlendirmesi genel kabul görmüş ve Geç Ortaçağ kriz ve gerileme gibi kavramlarla özdeşleştirilerek biraz ihmal edilmiştir. Bu makale, Geç Ortaçağ'ın "kriz", "geçiş" ya da "dönüşüm" kavramları etrafında sosyo-ekonomik ve siyasi tarihçilik bağlamında genel olarak nasıl değerlendirilmesi gerektiğini tartışacak Geç Ortaçağ'ı sosyo-ekonomik ve siyasi tarih açısından, kopuş veya kriz olarak değil, Rönesans ile süreklilik içinde değerlendirmeyi önerecektir. Geç Ortaçağ Gerileme Paradigmasına ilişkin yapılacak olan tartışma ve genel değerlendirmeyle bir yandan Geç Ortaçağ Avrupa tarihine yeni bir perspektifle bakmak, diğer yandan da tarihsel dönemlendirmeyi yeniden düşünmek üzerine mütevazı bir katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihyazımı, Geç Ortaçağ Avrupası, Dönemlendirme, Kriz, Dönüşüm, Süreklilik

* Dr. Öğretim Üyesi., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü, E-posta: fatih.durgun@medeniyet.edu.tr

DECLINE PARADIGM in LATE MEDIEVAL EUROPEAN
HISTORIOGRAPHY: A GENERAL EVALUATION WITH REGARD to SOCIO-
ECONOMIC and POLITICAL HISTORIOGRAPHY

Abstract: This study dwells on the perception and characterization of the concept of Late Medieval in European historiography. Medieval European history has been divided into three parts as a result of the institutionalization of medieval scholarship and the tendency of the historians to subdivide the medieval period into small pieces for making broad generalizations about their specific fields. While the standards of division change according to scholarly conventions and ideological motivations, the subdivision of the medieval into early, high and late medieval periods has been commonly accepted. Therefore, Late Medieval European history has been somewhat neglected through its identification with the concepts such as “crisis” and “transition”. This article will argue that the historians should rediscuss the Late Medieval within the scope of the concepts such as “crisis”, “transition” and “transformation”. In this sense, it suggests that Late Medieval period should be evaluated in continuity with High Middle Ages and Renaissance. On the one hand, such a general evaluation of the paradigm of Late Medieval Decline will provide us with a new approach to examine Medieval European history. On the other hand, it will be a modest contribution to a rethinking of historical periodization.

Keywords: Historiography, Late Medieval Europe, Periodization, Crisis, Transformation, Continuity

Extended Summary

Purpose

Medieval history has been divided into three main parts as early, high and late Middle Ages as a consequence of the institutionalization of medieval historical scholarship and the tendency of the historians to subdivide the medieval period to make broad generalisations about their specific fields. While the standards of division change according to scholarly conventions and ideological motivations, the tripartite outline of medieval periodization has been made with regard to the power of political institutions like state with presentist mind to legitimise the modern state formations in the modern period in which the founding fathers of medieval historiography lived. Besides, under the heavy influence of progressive Marxist perspective, the concept of Late Medieval became the victim of the debate around the transition from feudalism to capitalism in terms of socio-economic historiography. This article argues that the historians should rediscuss the Late Medieval within the scope of the concepts

such as “crisis”, “transition” and “transformation”. In this sense, it suggests that Late Medieval period should be evaluated in continuity with High Middle Ages and Renaissance. On the one hand, such a general evaluation of the paradigm of Late Medieval Decline provides us with a new approach to examine Medieval European history. On the other hand, it is a modest contribution to a rethinking of historical periodization.

Method

The article focuses on the analysis of the socio-economic and political historiography of the Late Medieval Europe since these fields are two important cases to see how the historians approached the Late Medieval period through the lenses of Late Medieval Decline Paradigm by defining it with reference to the concepts of “crisis”, “transition” and “transformation.” For this reason, on socio-economic historiography, Post- Second World War controversy among the Marxists known as Dobb-Sweezy is analyzed. The analysis of political historiography is conducted especially with reference to Late Medieval English, French and German historiographies.

Results and Discussion

When looked at the general textbooks or grand-narrative works as well as the historiography of socio-economic and political history about Late Medieval European history, it is clearly seen that the tripartite division of medieval period continue to dominate the historiography though there are apparently some attempts to revise it. According to dominant grand narrative about political history, the origins of modern state formations can be found in the High Middle Ages. For example, French state has turned into a feudal monarchy under the reign of Philip Augustus (Baldwin, 1991: 260). Likewise, medieval states in England, Scotland and Iberia laid the foundations of modern nation-states. Thus all positive aspects of the Middle Ages have been attributed to the High Middle Ages and Late Medieval period stands for an interval between medieval and modern state formations. In terms of socio-economic historiography, Late Medieval period has been regarded as meaningful when it provides some models of explanation with historians to explain the transition from medieval to modern period. It seems that the explanations for both socio-economic and political historiography of Late Medieval European history need major revisions. Some new arguments that have been offered here will contribute to the revision of traditional historiography of Late Medieval

European history. In the field of socio-economic historiography, the historians generally identified the Late Medieval socio-economic decline with dramatic decrease in population resulted by Black Death in the fourteenth century. However, as the historians like S.R. Epstein and C. Wickham indicated (Epstein, 2003: 54; Wickham, 2016: 214-215), although there was a sharp decline in the population, the people could adapt themselves to new conditions and created new markets and territorial integration. For this reason, grand narrative of transition from feudalism to capitalism by the socio-economic crisis of the Late Medieval period should be revised. In the political historiography, considering the dominance of traditional forms of governance through the kingly authority and the continuance of lord-vassal relationship between the kings and their great magnates, the emergence of new political governments leading to the early modern state formations has to be approached very cautiously. Since the various forms of governance from the highly centralized states to the decentralized urban governments existed together at the same time, it is not sensible to claim that the Late Medieval political crises motivated by new conditions led to the early modern state formations in Europe.

Conclusion

As this article discusses, the concept of Late Medieval with its negative connotations associated with crisis and transition does not offer a sufficient model to explain the fourteenth and fifteenth century developments in Europe. It is very obvious that offering a new conceptualization for this period is very difficult regarding the dominance of settled conventions in the historiography. However, the need for major revision of the characterization of Late Medieval period and its continuity with High Middle Ages and Renaissance can be articulated as a new approach.

Giriş

19. yüzyılda Romantik düşüncenin, Aydınlanma'nın ilerlemeci ve evrenselci dünya tasavvuru karşısında her tarihsel dönemi kendi koşulları içinde görme çabası ve bir toplumun

geçmiş kültürüyle içinde yaşanılan çağın kültürü arasında süreklilik bulma arayışı, geçmişin olumlanmasına neden olmuştur. Romantizmin Ortaçağ'a olan ilgiyi tekrar diriltmesi akademik tarihçiliğin ilerleme ve Romantizmi birbirine eklemleyerek Ortaçağ tarihi disiplini geliştirmesine katkı sağlamıştır (Kudrycz, 2011: 55-112). Bu sayede, Ortaçağ'ın modern ulus-devletlerin kuruluş sürecine temel teşkil edecek kimi kurum ve sembollerinin bulunabileceği bir dönem olarak itibar kazandığından bahsetmek mümkündür (Evans & Marchal, 2011: 2). İngiliz demokrasinin ve dolayısıyla modern dünyadaki demokratik anlayışın kurucu metni olarak *Magna Carta*'nın İngiliz ulusunu diğer uluslardan ayırt edici özelliklerden biri olarak görülmesi buna bir örnektir (Kumar, 2003: 204). Bunun yanında, Alman ulus-devletinin kökeni olarak I. Otto (912-973) dönemiyle birlikte oluşan Alman İmparatorluğu'nun *I.Reich* dönemi olarak kutsanması ve Ortaçağ'ın erken dönemlerinden modern zamanlara kadar Alman ulusunun tarihinde bir süreklilik oluşturulmaya çalışılması da bir başka örnek olarak gösterilebilir (Emslie, 2015: 28-45).

Bu çerçevede anlaşılacağı üzere, Romantik düşüncenin etki göstermesiyle, üniversitelerdeki modern tarih bölümlerinin kurulmasından bu yana bir ulusun veya toplumun Ortaçağ'ı ancak mevcut modern-ulus devletin ihtiyaçlarına kaynaklık teşkil edebildiği ölçüde de olsa itibarlı görülmüştür. Bu sınırlı düzeydeki itibar iadesinde kuşkusuz modern tarihçiliğin ilerlemeci-teleolojik anlayışı bir kenara bırakmaması, ilerlemeye ve modern olanın geçmişte olandan hiyerarşik olarak üstün olduğuna olan inancı temel faktördür. Jacques Le Goff'un belirttiği gibi "*insanlığın ortaya çıkışıyla birlikte karşılaştığı temel sorunlardan biri, dünyevi zamanı hâkimiyeti altına almak olmuştur*" (Le Goff, 2016: 1) Böylece, dönemlendirme yine Le Goff'un ifadesiyle "*geçmişin düzenlenmesi amacıyla kullanılıyordu*" (Le Goff, 2016: 5).

Modern tarihçiliğin geçmişin düzenlenmesi olarak dönemlendirmeye verdiği önemin arkasında ve Ortaçağ'ın bu zaman algısı içinde konumlandırılışında Rönesans ve Aydınlanma Düşüncesi mirasından aktarılan yeni perspektife göre modern dönemin merkeze alınarak geçmişin tanımlanması ve biçimlendirilmesi fikri yatıyordu (Reuter, 2006: 20-23; Zafirovski 2011: 86-89; Kelley, 2007: 17-27). Geçmişin bugünün ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi, modern düşüncenin bilimsel sınıflandırma anlayışı çerçevesinde ve hiyerarşik bir bütünlük içinde işlevsiz kalan organizmanın işlevlerini yitirdiği andan itibaren başka bir aşamaya geçişini de zorunlu kılar. Bu anlamda, Aziz Augustinus (M.S. 354-430) ya da Aziz Hieronymus (347-420) gibi eskilerin ahlaki ve dini ölçütlere göre, kıyametle ilişkilendirilen tarihi bölümlerinden

farklı bir metodolojik yaklaşım görürüz. Modern tarih yazıcılığıyla birlikte tarihsel dönemlerin birbirinden belirgin bir biçimde ayırt edilmesi ise doğal bir neticeyi beraberinde getirir. Yeni bir aşamaya geçiş, arkada bırakılan dönemin son demlerinin olumsuz telakki edilmesine yol açar. Olumsuz bir telakkinin kalıplarından çıkmak isteyenler ise yumuşak bir kavramsallaşmayı tercih ederek geçiş dönemi kavramını kullanırlar.

Geç Ortaçağ'ın Ortaçağ dönemlendirmesi içindeki konumu bahsettiğimiz düşünsel şemanın çerçevesine oldukça uygundur. Ortaçağ tarihçiliğinin kurumsallaşması ve tarih disiplini içinde bir dönemin alt alanlara bölünmesi neticesinde Ortaçağ tarihi de üç parçaya ayrılarak araştırma nesnesi haline getirilmiştir. Ayrıştırma ölçütleri tarihçilik geleneklerine ve ideolojik motivasyonlara göre değişiklik göstermekle birlikte Erken, Yüksek ve Geç Ortaçağ dönemlendirmesi siyasal ve dini kurumların gücüne göre, daha açık ifade etmek gerekirse, merkezi devletin bütünleştirici işlevi ve Kurumsal Kilise'nin toplum üzerinde belirleyici ve kuşatıcı rolü esas kabul edilerek merkezi modern ulus-devlet anakronizmine göre yapılmıştır. Bu çerçevede, Roma İmparatorluğu'nun Batı'da çözülüşüyle birlikte 476 yılından takriben 9. yüzyılda Karolenj Devleti'nin Batı Avrupa'da görece güçlü bir merkezi devlet kurması ve Papalığın Kurumsal gücünün hissedilmeye başlanmasıyla birlikte Viking saldırılarına kadarki dönem Erken Ortaçağ olarak kabul edilmiştir. Viking İstilaları'nın bertaraf edilmesinin akabinde Batı Avrupa'da nüfusun artmasına paralel olarak görece istikrar ortamının yakalandığı, I. Otto'nun Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nu 10. yüzyılın ortalarında tesis etmesi, İngiltere ve Fransa'da modern ulus-devletlerin mikro düzeyde oluşumuna dayanak olduğu düşünülen merkezi devletlerin güçlenmeleri ve Kurumsal Kilise'nin toplum üzerinde düşünsel, hukuki ve ahlaki vb. düzeylerde kontrolünü arttırdığı 10-13. yüzyıllar Yüksek Ortaçağ olarak değerlendirilmiştir. 14. yüzyılın ilk yarısından itibaren Avrupa'da İngiltere ve Fransa arasında ortaya çıkan Yüzyıl Savaşları (1337-1453), Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun kan kaybetmesi, Papalık içindeki bölünmeler ve Veba Salgını (1346-1353) gibi Kıta'yı alt üst ettiğine inanılan toplumsal olayların olumsuz yönleriyle birlikte, yeni bir döneme geçişin arifesinde 14. ve 15. yüzyıllar Geç Ortaçağ olarak görülmüştür.

Kuşkusuz Geç Ortaçağ'ın yukarıda vurguladığımız çerçevede gerileme ve kriz dönemi olarak resmedilmesinde ve bugün hemen hemen bütün genel Ortaçağ Avrupa tarihi kitaplarında bu anlayışın hâkim olmasında Rönesans ve Aydınlanma ile ilişkilendirilen pek çok düşünür ve yazarların bütün siyasal, dini, toplumsal vb. belirsizlik ve olumsuzlukların kaynağı

olarak Ortaçağ'ı görmesi etkili olmuştur. Modern tarihçilik genel hatlarıyla bu çerçeveyi benimsemiş, böylece Geç Ortaçağ, "kriz" ve "gerileme" paradigmalarına kurban edilmiştir. "Geçiş" ya da "dönüşüm" gibi kavramlar ise masum görünmelerine karşın Geç Ortaçağ'dan sonra Erken Modern ve Modern denilen dönemlerin daha iyi ve ileri dönemler olarak bugünle ilişkilendirilmeleri ve olumlanmaları nedeniyle bu dönemlerde belirginleştiğine inanılan kapitalist modern siyasal ve sosyo-ekonomik kurumlara geçişi ve dönüşümü içerdiği ölçüde işlev görmüşlerdir.¹ Bu nedenle, Geç Ortaçağ'ın Ortaçağ'ın "üvey evladı" muamelesi görmesi tarih metodolojisindeki yeni yaklaşımların kimi tarihçilerin gerileme ve kriz kavramlarını bir kenara bırakıp "geçiş" ve "dönüşüm" kavramlarına başvurmaları veyahut bu kavramsallaştırma biçimini topyekûn eleştirmeleriyle birlikte çok da değişmiş gibi görünmez (Sullivan, 1981: 551-565; Kaminsky, 2000: 85-125). Bu makale, belirtilen hususlar dikkate alınarak, Geç Ortaçağ'ın "kriz", "geçiş" ya da "dönüşüm" kavramları etrafında sosyo-ekonomik ve siyasi tarihçilik bağlamında genel olarak nasıl değerlendirilmesi gerektiğini tartışacaktır.² Bu bağlamda, Geç Ortaçağ'ı sosyo-ekonomik ve siyasi tarih açısından, kopuş veya kriz olarak değil, Rönesans ile süreklilik içinde değerlendirmeye vurgu yapılacaktır. Yapılacak olan tartışma ve genel değerlendirmeye bir yandan Geç Ortaçağ Avrupa tarihine yeni bir perspektifle bakmak, diğer yandan da tarihsel dönemlendirmeyi yeniden düşünmek üzerine mütevazı bir katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Sosyo-Ekonomik Tarihçilik Açısından Geç Ortaçağ'da Gerileme

20. yüzyılda Geç Ortaçağ'ı geçiş ve dönüşüm kavramları etrafında tarihsel bir tartışmanın konusu haline getirenler Marxist tarihçi ve sosyal bilimciler olmuştur. Kültürel çalışmalar ve mikro-tarih incelemeleriyle de ilgilenen Marxist tarihçilerin genel toplumsal değişim modelleri ortaya koymak için toplumsal ve siyasi süreçleri daha uzun dönemli çerçevede değerlendirme alışkanları bunun altında yatan temel nedendi (Perry, 2002: 13). Katı Marxist tarihçiliğin tarihsel materyalist açıklama modellerinin sorgulanmaya başlandığı II. Dünya Savaşı ertesinde Marxist tarih yazımında feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları

¹ "Erken Modern" kavramının Geç Ortaçağ ve Rönesans'tan modern döneme geçişi vurgulamak için öznel biçimde üretilmesine dair yeni bir makale: Greenberg, 2013: 75-79.

² Bu çalışmayı sosyo-ekonomik tarih ve siyasi tarih bağlamına daralttığımız için Geç Ortaçağ'ı kültür tarihi açısından gerileme ve yeniden doğuş kavramları etrafında analiz eden ve aslında Geç Ortaçağ'ın Avrupa tarihçiliğinde ilgi konusu haline gelmesinde öncü isim olan Johan Huizinga (1872-1945)'nın Türkçeye Mehmet Ali Kılıçbay tarafından *Ortaçağın Günbatımı* olarak çevrilen *Herfstij der Middeleeuwen* (1919) adlı eserine değinilmemiştir.

bağlamında gündeme gelen Geç Ortaçağ, Marxist tarihsel açıklama modelinin kapitalist düzenin kökenlerini feodal toplumda arama çabası etrafında değerlendirilmiştir. Sweezy-Dobb Tartışması olarak bilinen tarihyazımsal tartışma Amerikalı Marxist iktisatçı Paul Sweezy (1910-2004)'nin kapitalizmin gelişimini Geç Ortaçağ'da ticaret ve pazarların gelişimine bağlamasına karşılık, İngiliz Marxist iktisatçı Maurice Dobb (1900-1976)'un feodal sistemin kendi iç bünyesinde yaşadığı krize yaptığı vurgu farkına dayanıyordu (Wallerstein, 2004: 13; Epstein, 2007: 248-69; Kaye, 2009: 74-83).

Sweezy'nin dünya ekonomisi ve ticari sınıfların gelişiminin kapitalist sistemin oluşumunu sağladığı iddiası, Dobb'un feodal sistemin yeterli teknolojiye bağlı üretim gerçekleştirilememesine bağlı olarak köylülüğü azami düzeyde baskı altına almasıyla ortaya çıkan krizle birlikte Batı Avrupa'da kapitalizme geçiş sürecinin yaşandığı fikriyle çatışyordu.³ Marxist terminolojinin sınırları içinde feodalizmden kapitalizme geçişi iç veya dış yapısal faktörlerle açıklamaya odaklanan bu tartışma Rodney Hilton (1916-2002) gibi İngiliz tarihiyle uğraşan tarihçilerin tartışmaya dâhil olmasıyla birlikte ilgi odağına geldi. Dobb'un kuramsal çerçevesini takip ederek Ortaçağ tarım toplumunun illikelliğini vurgulayan Hilton'a göre, pazar koşullarının üretim sisteminde değişim meydana getirme kapasitesi sınırlıydı. Köylülüğün feodalite içinde lordlar tarafından baskı altına alınması, köylülerin küçük ölçekli üretim gerçekleştirerek ve böylece feodalizmin iç yapısını değişime zorlayarak kapitalist topluma geçişi mümkün kılmasının önünü açmıştı. Hilton, Ortaçağ'da köylülerin iktisadi olarak *"yönetici sınıfın müdahalesinden bağımsız olarak kendi ihtiyaçlarını karşılayabildiklerini"* iddia ediyordu. Bu bağlamda, *"geçimlerini üretim araçlarında çalışarak kazanmak zorunda olan antik çağın kölelerinden ve modern çağın ücretli işçilerinden farklılaşıyorlardı"* (Hilton, 1977: 41).

Kısaca özetini verdiğimiz tartışma bağlamında konumuz açısından iki nokta öne çıkmaktadır. Birincisi, Geç Ortaçağ teorik Marxist iktisat tarihinin sınırları içinde değerlendirilmiş olsa da, ilgi odağı haline gelmiştir. Ancak, yine de ancak kapitalizmle ilişkilendirilen Erken Modern Dönem'e geçiş sürecini açıklamaya katkı sağladığı ölçüde tartışılmaya değer görülmüştür. İkinci nokta ise, geçiş sürecini açıklamaya yönelik işlev atfedilen Geç Ortaçağ'ın bunun doğal neticesi olarak yine gerileme ve kriz paradigmalarına hapsedilmesidir. Aslında Dobb ve Sweezy gibi iktisatçıların sadece modern kapitalizmin

³ Dobb-Sweezy tartışmasının metinleri Rodney Hilton'un editörlüğünde yayınlanmıştır. *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New Left Review Books, London, 1976.

doğduğu yer olarak bilinen İngiltere üzerine yoğunlaşarak geliştirdikleri tartışma İngiliz Ortaçağ iktisat tarihçisi Michael Postan (1898-1981)'in Malthusçu nüfus görüşüne bağlı olarak geliştirdiği kötümser teze dayanıyordu. İngiltere'de nüfusun büyümesine paralel olarak temel geçim kaynaklarından yoksun kalan toplum kesimlerinin durumu geniş ölçekli bir ekonomik kriz ortamını yaratmıştı (Postan, 1966: 549-632) Kriz paradigmasının yeni bir kriz ve geçiş paradigmasına kaynaklık etmesi tam da bu noktada başlamaktadır. Postan'ın kriz analizi 13. yüzyıl ve 14. yüzyılın ilk yarısına odaklanırken, 1346-53 yıllarındaki Veba Salgını sonrasında Avrupa'nın yeni bir kriz sarmalının içine düşmesi Geç Ortaçağ tarihi açısından diğer bir tartışma konusudur. Geleneksel tarihyazımı Avrupa'da nüfusun yaklaşık 1/3'ünün ölümünün yeni bir düzen arayışını getirdiğine vurgu yapmıştır. Aslında nüfus konusundaki istatistikî bilgilerin kilise kayıtlarıyla sınırlı olduğu, merkezi devletlerin vergi kayıtlarının yeterli olmadığı ve pek çok durumda kronik yazarlarının verdikleri abartılı rakamlara dayanılarak yapılan yorumlar gerileme ve krize ilişkin büyük bir anlatı kurmaya yeter düzeyde değildir.

Avrupa'da 14. yüzyılda nüfus azalmasıyla ilgili iki birbirinden farklı görüş bunu net bir biçimde ortaya koyar. Hâkim görüş nüfusta azalma ile ekonomik gerileme arasında, tarımsal verimliliği sağlayacak insan gücünün azalması nedeniyle bağıntı kurarken, S.R. Epstein gibi tarihçiler için, Veba sonucundaki nüfus azalması, "pazar üretimi" ve siyasal merkezileşme"yi mümkün kılarak ekonomik sistemin yeniden düzenlenişi açısından faydalı bir yapısal sonuç doğurmuştur (Epstein, 2003: 54; Dyer, 2002). Chris Wickham'ın da belirttiği gibi Veba neticesinde nüfusta sarsıcı bir düşüş olsa da bu Avrupa ekonomisini perişan edecek sonuçlar vermemiştir. Canlı kent yaşamı York ve Bruges gibi şehirlerde ticaretle birlikte devam ederken, Avrupa iktisadi olarak bölgesel iletişim ve entegrasyonu devam ettirmeyi başarmıştır (Wickham, 2016: 214-215). Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, nüfustaki azalmayı bir veri olarak alsak bile bu neden kati surette bir sosyo-ekonomik bir gerilemeye neden olsun ki? Feodal üretim mekanizmasının devamlılığını sağlayacak düzeyde işgücü imkânı ortadan kalkmış olsa bile bunun yaratmış olduğu olumlu koşullardan da bahsetmek mümkündür. Kaynakların az olduğu koşullarda toplumsal refah düzeyinde artış, malların başka bölgelere götürülmesi ve yeni pazarların ortaya çıkışı sosyo-ekonomik gerileme ve kriz tezlerini gözden geçirmeyi gerekli kılar. Söz konusu olan ekonomik düzenin ortaya çıkan yeni koşullarda yeniden organize edilmesidir. Bu koşullar hem köylüler hem de aristokratlar için olumlu koşullar yaratmışa benzemektedir. İngiltere, Almanya ya da Fransa'da soylular ekonomik

güçlerini yitirmemişlerdir. 14. ve 15. yüzyıl Avrupası'nda büyük toprak sahibi olan aristokratlar siyasal sistem içinde belki de eskiden olmadıkları kadar söz sahibi konumdadırlar. Öte yandan, yüksek aristokrasi ve vasallar arasında yeni türden tabiyet ilişkilerinin doğması da mümkün hale gelmiştir. Nüfusun azalmasıyla birlikte toprağa bağlı köylüleri ve yine aristokrasiye bağlı olarak toprak gelirlerine bağımlı olan vasallar aristokrasiyle nakdi ödemelere dayalı hizmet sözleşmeleri yaparak yeni sosyo-ekonomik koşullara uyumlu hale gelmeyi başarmışlardır.⁴

Siyasi Tarihçilik Açısından Geç Ortaçağ'da Gerileme

Geç Ortaçağ sadece sosyo-ekonomik kriz ve gerileme paradigmatları çerçevesinde tartışma konusu olmamıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Ortaçağ geçmişiyle modern ulus-devlet arasında dolaysız ilişki kurma çabası Erken Modern merkezi/bürokratik devletleri seviyesinde devlet oluşumu gerçekleştiremeyen ve parçalı görünen Geç Ortaçağ devlet sisteminin yadsınması neticesini vermiştir. Klasik ulus-devlet paradigmasına bağlı kalan bir İngiliz ya da Fransız tarihçisi için merkezi ulus devletin olmadığı veyahut oluş sancısı yaşadığı Geç Ortaçağ kaostan başka bir şey ifade etmez. Fransa söz konusu olduğunda bu durum *Annales Okulu* üzerinden daha iyi açıklanabilir. *Annales Okulu*'nun Ortaçağ ile ilgilenen Marc Bloch, Jacques Le Goff ve Georges Duby gibi önde gelen isimleri Geç Ortaçağ Fransası'nı ikincil konuma iterek çalışmalarında Marc Bloch'un *Feodal Toplum* eserinde yoğunlaştığı Yüksek Ortaçağ olarak görülen 9-13. yüzyıllar arasına ilgi göstermişlerdir. Bu ilgisizlik iki temel faktöre dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, devlet merkezli bir siyasi tarih anlatısından kaçınan *Annales Okulu* mensupları metodolojik bir tercihte bulunmuşlardır. Sosyal, düşünsel ve ekonomik olarak feodalitenin kurumsal yapısını ilgilendiren konulara ya da daha mikro meselelere eğilmeyi tercih etmişlerdir. Bu bağlamda, Gareth Prosser, *Annales Okulu* mensubu tarihçilerin hizmet, patronaj gibi ulusal kimlik ve devlet oluşumu konusunda polemik oluşturacak konulardan kaçındıklarını, bunun ardında "cumhuriyetçi milliyetçilik" ve "otoriteryen gelenekçilik" çatışmasına uzak durma eğilimlerinin olduğunu belirtmektedir (Prosser, 2000: 175). Öte yandan, bu ilgisizlikte yukarıda belirttiğimiz modern ulus-devlet merkezli tarih yazımının etkisi de göz ardı edilemez. Geç Ortaçağ Fransası'nı kriz ve gerilemeyle ilişkilendirme alışkanlığı Geç Ortaçağ'da Monarşi'nin güç kaybetmesinin ulusal birlik ve bütünlüğün zedelenmesine neden olduğu, bunun yaratmış olduğu siyasi kriz ortamından ise ancak 16. yüzyılın sonlarına doğru

⁴ Avrupa'da yaygın olan bu yeni siyasal ve sosyo-ekonomik durum İngiltere'de *Bastard Feudalism* olarak kavramsallaştırılmıştır. Bkz. Hicks, London: 1995. Durgun, 2017: 47-72.

merkezi/bürokratik devletin yeniden inşa edilmesiyle çıkılabildiğini varsayımına neden olmuştur. Merkezi/bürokratik devletin yeniden inşasını merkeze alarak yapılan okumalar Geç Ortaçağ Fransız siyasal dünyası üzerine çalışan Bernard Gueneé gibi tarihçileri Geç Ortaçağ Fransı'ndaki siyasal krizden çıkış için mücadele eden grupların kavgalarındaki temel motivasyonun "*kraliyet kurumunun ihtişamının siyasal inşası*" olarak değerlendirmeye götürmüştür (Lurie, 2012: 202'den akt. Gueneé, 1992: 198).

İngiliz tarihi söz konusu olduğunda da benzer bir düşünsel alışkanlık görürüz. İngiltere'nin 15. yüzyılı siyasi krizlerle ilişkilendirilirken, Yüzyıl Savaşları (1337-1453) sonunda Fransa'daki son toprakların kaybedilmesi ve Lancaster ile York Aileleri arasındaki taht mücadelesi olan Güller Savaşı (1455-1485) sonucunda ortaya çıkan Tudor monarşisinin merkezi ve milli bir İngiliz devleti olarak kurumsallaştığı görüşü Geç Ortaçağ'ı kriz ve gerileme dönemi olarak değerlendirme sonucunu getirmiştir (Grummitt, 2013: xvi-xx).⁵ Bu bağlamda, Geç Ortaçağ siyasal tarihi Fransa'da Valois Hanedanı'nın (1328-1589) İngiltere karşısındaki onur kırıcı mağlubiyetlerin (1407-1435) ardından yeniden toparlanmasını ve merkezileşmesini görmemize yararken, İngiltere'de ise Tudor merkezileşmesinin ulus inşasına gidişin önünü açması dışında pek bir anlam ifade etmezler. Görüldüğü üzere, hem sosyo-ekonomik tarihçilik hem de siyasal tarihçilik açısından baktığımızda, Geç Ortaçağ gerileme paradigmasında ortak bir bakış açısı hâkimdir: Dönem ancak ardından geleni açıklamak için anlamlıdır ve içerdiği bütün özellikler bir gerilemeyi, çöküşü ve yeni olana ihtiyacı işaret eder.

Yeni Bir Bakış Açısı için Öneri

Avrupa tarihçiliğinde "Gerileme", "Kriz" ve "Geçiş" kavramları etrafında tartışılan 14. ve 15. yüzyılları tanımlamak için kullandığımız "Geç Ortaçağ" ya da "Geç Ortaçağlar" kavramları- ki çoğul ifade Anglo-Sakson dünyada ve çoğulcu ve global bir perspektifi ifade etmek için tercih edilir. Bu, dönem üzerine monografik ya da ders kitabı niteliğinde eserler yazan tarihçiler için büyük bir açmaza neden olmuştur. Bu durum özellikle 14.-15. yüzyıl ve Rönesans konularına yoğunlaşan George Holmes'in biraz eskimiş olan 1962 tarihli *The Later Middle Ages: 1272-1485* başlıklı eseri ya da Michael Jones ve Christopher Allmand'ın editörlüklerinde hazırlanan *New Cambridge Medieval History*'nin ilki 1300-1415, ikincisi de

⁵ İngiliz tarih yazıcılığında K.B. McFarlane'in 1940'lı yıllardaki girişimlerinden bu yana öğrencileri bu yaklaşımı aşmaya çalışmaktadırlar. Ancak, hakim paradigma halen gücünü korumaktadır. Bkz. K.B. McFarlane, London, 1981.

1415- 1500 yıllarını kapsayan Geç Ortaçağ'a ilişkin 6. ve 7. ciltlerinde de görülebilir. Bütün yeni yorumlama çabalarına ve eski paradigmadan kurtulma gayretlerine rağmen, ciltlerin tarihlendirmelerinden de anlaşılabilceği gibi, Geç Ortaçağ en hafif ifadesiyle "geçiş" sürecini temsil eden bir dönem olmaktan kurtulamamıştır. Bu aslında anlaşılır bir durumdur. Geç Ortaçağ hakkında genel bir yaklaşım tarzı geliştirme konusunda düşünülen büyük bunalım hali; 500 ile 1500 yılları arasını kapsadığı varsayılan Ortaçağ "erken, yüksek ve geç" olarak üç parçaya bölündüğü sürece bu bölümlenmeyi belli bir takım ideolojik motivasyonlarla kabul eden ve Ortaçağ tarihçiliği içinde kendilerine biçilen rolü benimseyen Geç Ortaçağ tarihçilerinin eserlerini şekillendirmiştir.

Ortaçağ tarihçiliğinde Geç Ortaçağ'ın neden bir gerileme, kriz ya da geçiş dönemi olarak görüldüğünü kavramak için gerilemeye başladığı inanılan Ortaçağ medeniyetinin klasik olarak addedilen ve takriben Sakson kralı I. Otto'nun Macarları 955 yılında Lechfeld Savaşı'nda yenmesinden itibaren Avrupa'da barbar akınları tehdidinin savuşturulmasıyla başladığı ve 1340'ların sonundaki Veba Salgını ile kapandığı varsayılan döneminin temel özelliklerini belirlemek gerekir. Bu belirleme Geç Ortaçağ tarihçilerinin kabul ettikleri dönemselleştirme çerçevesi olduğu için üzerinde durulmaya değerdir. Ortaçağ tarihine ilişkin olarak kaleme alınan ders kitabı niteliğindeki herhangi bir eseri veyahut büyük anlatı ve modelleme geliştirme kaygısıyla yazılan eserleri elimize aldığımızda, Ortaçağ Medeniyeti'nin kurumsal nitelikleri olarak kabul edilen özelliklerin hemen hepsinde aynı olduğunu görebiliriz. Papalık dinî otoritesini toplumun bütün katmanlarında hissettirmiş ve büyük bir merkezi bürokratik kuruma dönüşmüştür. Kutsal Roma İmparatorluğu, Hohenstaufen Hanedanı'nın (1138-1234), Papalık ile giriştiği otorite mücadelesinin yaratmış olduğu bütün olumsuzluklara rağmen Kıta Avrupası'na istikrar getirmiştir. Fransa Philippe Augustus (1180-1223) ile birlikte feodal bir monarşiye dönüşürken (Baldwin, 1991: 260) benzer biçimde İngiltere, İskoçya ve İberya'da da modern devletin temelleri atılmıştır (Scales, 2012: 58). Kilise hukuku Yüksek Ortaçağ'ın eseridir. Avrupa Hristiyan düşüncesi 12. ve 13. yüzyıllarda skolastik metodolojiyle birlikte olgunlaşmıştır. Ortaçağ toplumsal ve siyasal sisteminin ifadesi olarak feodalizmden bahsedecek isek bunun en mükemmel örneğine Yüksek Ortaçağ'da ulaşabiliriz. Ortaçağ sanat ve mimarisinden söz ediyorsak Gotik kültür Yüksek Ortaçağ ile özdeşleştirilebilir. Büyük Ortaçağ anlatısı için gerekli olan bütün bu unsurlar Yüksek Ortaçağ'ın ürünüdürler ve Geç

Ortaçağ, Ortaçağ medeniyetini oluşturan kurumların çözülmesinden ve çöküşünden başka bir şeyi bize göstermez.

Bu gerileme paradigmasının içerdiği kriz halinden çıkış çabası, eskiyi gerilemekten ve çökmekten kurtarmasa da yeni olana doğru bir açılım imkânı sunar. Bu imkân modern kurumların oluşmasında, Geç Ortaçağ dönemine aracılık görevi yükler. Gerileyen ve çürüyen bir medeniyetin son demleri yeni olanın köklerini bulabileceğimiz yerdir. Geç Ortaçağ'a yüklenen aracılık işlevini, yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi, Ortaçağ tarihçileri de büyük bir iştihakla savunurlar. Olaya tarihçilik mesleği açısından baktığımızda ise tarihsel bir olay ve olgunun bugünün değer yargıların göre iyi ya da kötü olduğuna ilişkin hüküm verme arayışı, en hafif ifadesiyle geride kalmış bir tarihçilik anlayışını yansıtır. Geç Ortaçağ tarihçiliğinin bu hâli, mevcut çalışmada değindiğimiz sosyo-ekonomik ve siyasal tarihçilik çerçevesinde belirgin bir biçimde görülebilir. Geç Ortaçağ'ı bağlamından kopararak sonraki dönemlere açılan bir kapı şeklinde değerlendirme yönündeki yaygın eğilim, bu bağlamda, Avrupa'da kentlerin yükselişinin modern kapitalizmin gelişmesine ön ayak olduğu biçimindeki görüşte yansımaları bulur. Seçmecî tarihsel anlayış burada bütün çıplaklığıyla karşımıza dikilir. İtalyan kentleri ile Aşağı Ülkeler kentlerinde yürütülen ticari faaliyetler, Avrupa'da kapitalist bir iş yürütme mantığının ve birikiminin oluşmasına yol açmışlar ve feodal kurumların çözülmesine öncülük etmişlerdir.⁶

Peki, 16. yüzyılda İtalyan kent devletlerine ne olmuştur? Kapitalist bir gelişme ve liberal-cumhuriyetçi bir yönetim tarzı için bütün bir Avrupa'ya model teşkil ettiği düşünülen kent devletleri güçlü Habsburg ve Fransa monarşilerinin elinde birer politik oyuncuğa dönüşmemişler midir? Önce 1494'deki Fransız işgali, sonra 1527'de Roma'nın Habsburg'lar tarafından ele geçirilmesi İtalyan kent-devletleri geleneğinden ne kadar miras bırakmıştır? 15. yüzyılı liberal iktisadi ve siyasi bir anlayışa temel olarak gören anlayışın çelişkileri burada bitmemektedir. Eğer 16. yüzyılda gelişmeye başlayan merkezi devlet yapılanmaları 15. yüzyıl siyasal ve sosyo-ekonomik krizinin doğal bir sonucu ise İtalyan kent devletleri siyasal kültürünün cumhuriyetçi geleneğiyle sonraki dönemlerin mutlakiyetçi addedilen yönetimleri arasında nasıl bir bağ kurulacaktır? 16. yüzyılın güçlü Avrupa devletleri olan Habsburg, Fransa

⁶ S.R. Epstein'in yukarıda referans verdiğimiz eseri *Freedom and Growth*, 69-70, "merkezileşme", "bölgesel entegrasyon" kavramları etrafında erken modern devlet ve iktisadi sistem oluşumu tezine dayanmakta ve Geç Ortaçağ'ı bu çerçevede anlamlı görmektedir.

ve İngiltere monarşilerinin iktisadi düzenleri modern döneme geçiş düşüncesinde nereye oturtulacaktır?

Gerileme, kriz ve geçiş üçlüsünde bulunan açmazlar liberal-cumhuriyetçi iktisadi ve siyasi anlatının sınırlarını aşınca, ulus-devletin oluşumu gibi hususlarda daha da belirginleşir. İtalya ve Aşağı Ülkeler'deki kent devletlerinin modern cumhuriyetçi devlet sistemlerine evrildiği konusundaki sorunlu görüş, modern merkezi devletin kökenlerini Ortaçağ'da aramaya girişildiğinde zihinlerimizi allak bullak etmeye yeter: Modern merkezi devletin kökenleri mi, liberal cumhuriyetçiliğin ve adem-i merkeziyetçiliğin kökenleri mi? Avrupa tarihçiliğinin büyük anlatı meraklısı tarihçileri bu sorunun farkına varmış olacaklar ki modern devletin kökenlerini Ortaçağ'da aramaya kalktıklarında 14. ve 15. yüzyılları kenara bırakmayı ve daha gerilere gitmeyi gerekli görürler. Ortaçağ siyasi tarihçiliği, Avrupa coğrafyasının modern tarihe damgasını vurduğu kabul edilen İngiltere, Fransa ve Almanya söz konusu olduğunda Ortaçağ'ın devlet organizasyonlarının en mükemmel dönemleri olarak 12. ve 13. yüzyılları idealize ederler. Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun Hohenstaufen Hanedanı bünyesindeki parlak dönemi sadece Alman 19. yüzyıl tarihçilerinin hayal dünyasını süslememiştir. Günümüz Alman tarihçileri de araştırmalarını Yüksek Ortaçağ devlet formasyonuna ve büyük kralların eylemlerine yoğunlaştırmaya devam ederler. Alman Ortaçağ tarihçiliğinin günümüzdeki iki büyük ismi Johannes Fried ve Gerd Althoff'un çalışmalarının büyük kısmının Erken Ortaçağ'ın sonu ve Yüksek Ortaçağ ile ilişkili olması bunun bir tezahürüdür. Ne yazık ki Geç Ortaçağ Alman tarihi *Landesgeschichte* (bölgesel ya da yerel tarihçilik) sınırlarında tıkanıp kalmıştır.

Almanya'nın güçlü bir Geç Ortaçağ monarşisine sahip olmadığı gerçeğinin, Alman tarih geleneğindeki güçlü millet güçsüz devlet kompleksi çerçevesinde milli devlet tarihçiliği geleneğini beslemesi anlaşılabilir, fakat sıra İngiltere ve Fransa'ya geldi mi neden hala 19. yüzyıl milliyetçi tarih yazımının güçlü devlet güçlü ulus özdeşliği etrafında kurdukları siyaset düşüncesi parametreleriyle Geç Ortaçağ siyaset dünyasına yaklaşıldığını anlamak zorlaşır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Fransız Ortaçağ tarihçiliğinin efsanesi 1328 yılında Kapet Monarşisi Valois Monarşisi'ne dönüştüğünden itibaren merkezi devletin sekteye uğradığı ve İngiltere karşısında sürekli aşağılanan ulusun yeniden bir diriliş için Erken Modern dönemi beklemesi gerektiğidir. Ülke içinde soylular arası iktidar mücadelesinin dış politikada agresif bir Fransa'nın önüne set çektiği doğru olabilir. Fakat siyasetin yeni bir biçime doğru değişim geçirmesi neden olumsuz görülmelidir, bu anlaşılmaz. Bir kere Fransa'da tıpkı Kapet Monarşisi

döneminde olduğu gibi merkezi bir bürokrasi varlığını korumaktadır. Siyasetin aktörleri çok da değişmemiştir. Soylular, kralın yakın çevresi, Saraya bağlı bürokrasi ve kralın krallık kurumunun otoritesinden kaynaklanan geleneksel karizması siyasetin belirleyici unsurlarıdır. Kralın ve merkezi devletin otoritesinden hoşnut olmayan aristokratlar devletle dolaysız bir çatışma içine girdikleri anda krallık müessesesi siyasetin gereği olarak pragmatik bir manevra yapıp siyasetin önemli aktörleri olan bu grubu sisteme entegre etmeye çalışmıştır. Yüzyıl Savaşları'nın sona ermesinden on sene önce 1443'de Fransız Kralı VII. Şarl, Güney Fransa'daki Toulouse şehrine bölgesel düzeyde yargı işlerini idare edecek *Parlement* kurumunun oluşturulması yetkisini vermiştir (Wood, 2016: 127). Bu sistem 1789 yılına kadar diğer şehirleri de kapsayacak biçimde genişleyerek devam etmiştir. İngiltere'ye baktığımızda ise Parlamento içinde siyaset yapma kanalları açık tutulmakla beraber, tıpkı Fransa'daki gibi kralın mutlak iradesi ve otoritesi tartışılmaz niteliğini korumuştur. O zaman, siyasetin aktörlerinin ve yapısının çok da değişmediği bir ortamda siyasetin dilindeki kısmi değişimden fazlasını iddia etmek gereksizdir.⁷

Sonuç

Buraya kadar anlattıklarımızdan gerileme, kriz ve geçiş kavramlarının Ortaçağ tarihçiliğinin “üvey evladı” konumunda olan Geç Ortaçağ için geçerli bir kavramsal çerçeve sunmasının zor olduğunu görüyoruz. Yeni bir kavramsal bir çerçeve sunmanın tarihyazımsal açıdan önemli bir değişim sağlayabileceğini öne sürmek de, değişime yönelik genel isteksizlik ve yeni dönemlendirme önerilerinin çok sıcak karşılanmadığı gerçeği göz önünde bulundurulursa, fazlasıyla iyimser bir yaklaşım olabilir. Çünkü Jacques Le Goff'un yazının ilk kısmında değindiğimiz düşüncesi çerçevesinde, dönemlendirmeye geçmişin düzenlenmesi açısından bir zaruret biçiminde bakarsak, Ortaçağ'ın araştırma alanı olarak parçalara ayrılacağı ve “Geç” olarak ifade edilen dönemin de eşyanın doğası gereği her zaman dezavantajlı olacağı açıktır. Ama en azından, Ortaçağ'ın “Geç” addedilen döneminin yakın geçmişi ve geleceğiyle içerdiği yapısal sürekliliğin vurgulanması gereği yeni bir yaklaşım tarzı olarak vurgulanabilir. Sürekliliğin her zaman göz önünde tutulması da Geç Ortaçağ Avrupa toplumunun yeni ortaya

⁷ Geç Ortaçağ siyaset sistemini, kendi iç parametrelerini dikkate alarak, analiz eden çok önemli bir çalışma için bkz. Watts, Cambridge: 2009.

çıkan koşul ve sorunlara yönelik ne türlü çözümler üretebildiğini sağlıklı bir zeminde görmeyi kolaylaştıracaktır.

Kaynakça

- Baldwin, J.W. (1991). *The government of Philip Augustus: Foundations of French royal power in the Middle Ages*. Berkeley: University of California.
- Durgun, F. (2017). Geç ortaçağ İngiliz toplumunu anlamak: tarih yazıcılığında bastard feodalizm kavramının gelişimi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXXII:1, s. 47-72.
- Dyer, C. (2002). *Making a living in the Middle Ages: the people of Britain, 850-1520*. New Haven: Yale University.
- Emslie, B. (2015). *Speculations on German history: culture and state*. Rochester NY: Camden House.
- Epstein, S.R. ve Hilton, R. (2007). Marxism and the transition from feudalism to capitalism. *Past and Present*, 195 (Suppl 2), s. 248-269.
- Epstein, S.R. (2003). *Freedom and Growth: The rise of states and markets in Europe, 1300-1750*. London: Routledge.
- Evans, R.J.W. ve Marchal, G. P. (2011). *The uses of the middle ages in modern European states: history, nationhood and the search for origins*. New York: Palgrave MacMillan.
- Greenberg, M. (2013). The concept of 'early modern'. *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 13: 2, s. 75-79.
- Grummitt, D. (2013). *The wars of the roses*. London: I.B. Tauris.
- Guenée, B. (1992). *Un meurtre, une société: L'assassinat du duc d'Orléans 23 Novembre 1407*. Paris: Gallimard.
- Hicks, M.(1995). *Bastard feudalism*, London: Longman.
- Hilton, R. (1977). *Bond men made free*. London: Meuthen.

Hilton, R. (Ed.). (1976). *The transition from feudalism to capitalism*. London: New Left Review Books.

Kaminsky, H. (2000). From lateness to waning to crisis: the burden of the later Middle Ages. *Journal of Early Modern History*, Vol 4, Issue 1, s. 85-125.

Kaye, H. J. (2009). *İngiliz marksist tarihçiler*. (A. Köse, Çev.), İstanbul: İletişim.

Kelley, R. D. (2007). Ideas of periodisation in the West. *The Many Faces of Clio: Cross-cultural Approaches to Historiography, Essays in Honor of Georg G. Iggers*, Q E. Wang ve F. L. Fillafer (Ed.), New York: Berghahn Books.

Kudrycz, W. (2011). *The historical present: medievalism and modernity*. London: Continuum.

Kumar K. (2003). *The making of English national identity*. Cambridge: Cambridge University.

Le Goff, J. (2016). *Tarihi dönemlere ayırmak şart mı?*. (A. Berktaş, Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Lurie, G. (2012). *Citizenship in later medieval France, c.1370- c.1480*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Georgetown University, Washington DC.

MacFarlane, K. B. (1981). *England in the fifteenth century: collected essays*. Introduction by G.L. Harriss, London: The Hambledon.

Perry, M. (2002). *Marxism and history*. New York: Palgrave.

Postan, M. M. (1966). Medieval Agrarian society in its prime: England. M. M. Postan (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe I*. Second Edition, Cambridge: Cambridge University Press, s. 549-632.

Prosser, G. (2000). 'Decayed feudalism' and 'royal clienteles': royal office and magnate service in the fifteenth century". C. Allmand (ed.) *War, Government and Power in Late Medieval France*. Liverpool: Liverpool University, s. 175-190.

Reuter, T. (2006). Medieval: another tyrannous construct?. J.L. Nelson (ed.), *Medieval Politics and Modern Mentalities*. Cambridge: Cambridge University, s. 19-37.

Scales, L. (2012). *The shaping of German identity: authority and crisis. 1245-1414*. Cambridge: Cambridge University.

- Sullivan, D. (1981). The end of the Middle Ages: decline, crisis or transformation?. *The History Teacher*, 14: 4, s.551-565.
- Wallerstein, I. (2004). *World systems analysis: an introduction*. Durham: Duke University.
- Watts, J. (2009). *The making of polities: Europe, 1300-1500*. Cambridge: Cambridge University.
- Wickham, C. (2016). *Medieval Europe*. New Haven and London: Yale University.
- Wood, C. (2016). *Studying late medieval history: A thematic approach*. London: Routledge.
- Zafirovski, M. (2011). *The enlightenment and its effects on modern society*. Springer: New York.